

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
NASTAVNO-NAUČNOM VEĆU

Odlukom Nastavno-naučnog veća Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu od 17.09.2026. godine formirana je Komisija za pregled i ocenu doktorske disertacije kandidatkinje Milice Glišić pod nazivom „Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji“, u sastavu: prof. dr Natalija Perišić, prof. dr Sanja Ćopić i doc. dr Bojana Pucarević. Komisija je pregledala doktorsku disertaciju i Nastavno-naučnom veću podnosi sledeći:

R E F E R A T
O PREGLEDU I OCENI DOKTORSKE DISERTACIJE

I OSNOVNI PODACI O KANDIDATKINJI

Milica Glišić rođena je 15. avgusta 1991. godine u Zenici. Osnovnu školu i Devetu beogradsku gimnaziju „Mihajlo Petrović Alas“ završila je u Beogradu. Osnovne i master akademske studije socijalne politike i socijalnog rada završila je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, gde je školske 2018/2019. godine upisala doktorske akademske studije socijalne politike i socijalnog rada.

Od septembra 2023. godine zaposlena je u Forumu mladih sa invaliditetom kao koordinatorka Karijernog centra, a od 2022. godine angažovana je kao saradnica-praktičarka na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Od maja 2021. do maja 2025. godine bila je predsednica Društva socijalnih radnika Srbije. Od maja 2021. do avgusta 2023. godine radila je kao voditeljka slučaja u Udruženju građana za borbu protiv trgovine ljudima i rodno zasnovanog nasilja „Atina“. Od 2016. do 2020. godine bila je zaposlena u Ustanovi socijalne zaštite Dom za smeštaj odraslih i starijih „Torlak“.

Od 2015. godine povremeno je angažovana kao istraživačica-saradnica u Centru za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka. Učestvovala je u projektima „Unapređenje odgovora lokalnih samouprava na nasilje u porodici nad zavisnim starijim osobama primenom pristupa pozitivne devijacije i promene ponašanja“ (2020–2022), „Ko-kreiranje znanja i izgradnja ekspertize za zaštitu dece pogođene migracijama i prisilnim izmeštanjem“ (2019–2020), „Ishodi korišćenja usluga u zajednici za decu sa smetnjama u razvoju i njihove roditelje“ (2019–2020), „Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata: istraživanje i unapređenje politike i praksi“ (2018–2019), „Romske porodice i sistem zaštite dece u Srbiji“ (2017) i „Praćenje ishoda usluga u zajednici za ugrožene porodice sa decom“ (2016).

Kandidatkinja je objavila i izlagala radove iz oblasti socijalne zaštite, trgovine ljudima, položaja starijih, migracija i obrazovanja socijalnih radnika. Među radovima izdvajaju se: Glišić, M. (u štampi), „Trgovina ljudima: od istorijskog razvoja do savremenih mehanizama zaštite“, Godišnjak Fakulteta političkih nauka; Mihajlović, S., Janković, D. i Glišić, M. (2025), „Efektivnost sistema socijalne zaštite u Republici Srbiji: preporuke za unapređenje sistema iz perspektive profesionalaca“, Glišić, M. (2023), „Koncept kvaliteta života osoba sa demencijom na rezidencijalnom smeštaju“, Gerontologija, 51(1), 71–94; Radoičić Nedeljković, A., Glišić, M., Aleksić, M. i Savić, M. (2023), Funkcionisanje i rad prihvatilišta za žene žrtve nasilja u Srbiji – analiza zatečenog stanja, NVO Atina; Radoičić Nedeljković, A. i Glišić, M. (2022), Ispred ekrana, NVO Atina.

U njenj bibliografiji nalaze se i: Milošević, N., Glišić, M. i Todorović, E. (2022), „Zašto visokoobrazovani odlaze? Izazovi emigracione politike Republike Srbije“, Primenjena pravna revija, 2(2), 121–142; Glišić, M. i Marković, V. (2022), „Izazovi u radu profesionalaca u domovima za stare u Republici Srbiji tokom Kovid-19 pandemije“, Gerontologija, 49(1), 119–140; Glišić, M. (2020), „Međugeneracijska solidarnost – koliko brinemo o starima?“, Socijalna politika, 3/2020, 51–61; i Glišić, M. i Marković, V. (2019), „Organizacija stručne prakse za studente socijalnog rada – primeri dobre prakse na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu i u inostranstvu“, u zborniku Theory and Practice in the Education of Social Workers, 83–92.

Dosadašnji naučni i profesionalni razvoj kandidatkinje pokazuje kontinuitet interesovanja za položaj ranjivih grupa i evaluaciju usluga. Naročito je relevantno njeno iskustvo neposrednog rada sa žrtvama trgovine ljudima, koje je doprinelo prepoznavanju istraživačkog problema i razumevanju praktičnih teškoća praćenja ishoda podrške.

II OSNOVNI PODACI O DOKTORSKOJ DISERTACIJI

Doktorska disertacija „Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji“ izrađena je u okviru doktorskih akademskih studija socijalne politike i socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, pod mentorstvom prof. dr Anite Burgund Isakov. Disertacija je predata 2026. godine. Osnovni tekst obuhvata deset tematskih celina, a zatim slede literatura, prilozi i biografija autorke. Prema numeraciji sadržaja, literatura počinje na strani 116, prilozi na strani 142, a biografija autorke na strani 165; konačan broj fizičkih listova može zavisiti od štampane verzije.

Uvod, pojmovna određenja i prikaz pravnog i institucionalnog okvira stvaraju kontekst za razumevanje položaja žrtava. Teorijska analiza socijalnog uključivanja i programa podrške

povezuje se sa metodom istraživanja, rezultatima, diskusijom, ograničenjima i zaključcima. Disertacija ima jasnu unutrašnju logiku: polazi od fenomena trgovine ljudima i normativnog sistema, preko teorijskog određenja ishoda, do empirijske provere karakteristika i dometa postojećih programa.

III PREDMET, TEORIJSKI OKVIR I CILJEVI

Predmet disertacije predstavljaju karakteristike i ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji. Polazi se od činjenice da izlazak iz eksploatacije i formalna identifikacija predstavljaju početak, a ne završetak oporavka. Uspešnost zaštite zato nije moguće meriti isključivo brojem korisnika ili pruženih usluga: potrebno je utvrditi u kojoj meri se ostvaruju promene u bezbednosti, zdravlju, obrazovanju, zapošljavanju, stanovanju, odnosima i autonomiji.

Teorijski okvir povezuje teoriju društvenih sistema, ekološku perspektivu, ekosistemski model i model kvaliteta života. Takav izbor omogućava sagledavanje međusobnog delovanja individualnih karakteristika, porodičnog i socijalnog okruženja, institucionalnih resursa i širih društvenih uslova. Socijalno uključivanje tretira se kao višedimenzionalan i nelinearan proces, pri čemu napredak u jednom domenu ne mora podrazumevati napredak u drugom.

Opšti cilj jeste utvrđivanje karakteristika i ishoda dostupnih programa podrške na opštu dobrobit žrtava trgovine ljudima i objašnjenje uticaja ličnih, socijalnih i organizacionih odnosno institucionalnih faktora. Specifični ciljevi obuhvataju poređenje programa, identifikovanje faktora rizika i protektivnih faktora, analizu iskustava korisnika, ispitivanje percepcija profesionalaca i poređenje sadržaja intervencija javnog i civilnog sektora.

Posebna vrednost ovakvog postavljanja predmeta jeste pomeranje fokusa sa formalne dostupnosti usluge na pitanje održivosti promena u životu korisnika. Time se otvara mogućnost da se razlika između krizne intervencije i dugoročnog socijalnog uključivanja ispita empirijski, umesto da se pretpostavlja na osnovu normativnih ciljeva programa.

IV HIPOTETIČKI OKVIR

Opšta hipoteza : Ishodi programa socijalne podrške za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji ogledaju se u opštim i posebnim aspektima dobrobiti korisnika, a oblikovani su karakteristikama samih programa, kao i ličnim, socijalnim, ekonomskim i organizacionim/institucionalnim faktorima.

Prva posebna hipoteza: Karakteristike postojećih programa podrške žrtvama trgovine ljudima pokazuju nedovoljnu razvijenost intervencija u pogledu njihove vrste, dužine trajanja i

obima, dok su mogućnosti njihove individualizacije dodatno ograničenje, što nepovoljno utiče na zadovoljenje potreba i otežava socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima.

Druga posebna hipoteza: Faktori socijalnog okruženja (tip smještaja, život u urbanoj/ruralnoj sredini, mreža socijalne podrške, osećaj diskriminacije i stigmatizacije od strane porodice i društvene zajednice) su značajno povezani sa percepcijom žrtava trgovine ljudima o sopstvenoj opštoj dobrobiti i učinkovitosti procesa socijalnog uključivanja.

Treća posebna hipoteza: Ekonomski i socijalni faktori (zadovoljenje osnovnih životnih potreba, pristup tržištu rada, finansijska nezavisnost, osećaj zadovoljstva radnim angažovanjem) se identifikuju od strane žrtava trgovine ljudima kao ključni faktori koji su povezani sa opštim blagostanjem i doprinose većoj oceni subjektivnih i objektivnih aspekata njihove opšte dobrobiti.

Četvrta posebna hipoteza: U suočavanju sa negativnim posledicama eksploatacije, žrtve trgovine ljudima se u većoj meri oslanjaju na sopstvene snage i resurse kao i na usluge koje pružaju organizacije civilnog društva, nego na usluge javnog sistema zaštite.

Peta posebna hipoteza: Percepcija profesionalaca o ishodima programa socijalne podrške na aspekte opšte dobrobiti, se razlikuje od percepcija žrtava trgovine ljudima u pogledu protektivnih i faktora rizika kojima su izložene žrtave.

Šesta posebna hipoteza: Dobro uspostavljena saradnja između organizacija/institucija koje pružaju programe podrške i zaštitu (policije, sudstva i tužilaštva) žrtvama trgovine ljudima, pozitivno utiče na proces socijalnog uključivanja.

Postavljene hipoteze međusobno su povezane: dok opšta hipoteza definiše višedimenzionalnost ishoda, posebne hipoteze usmeravaju analizu na karakteristike programa, socijalno okruženje, ekonomsku sigurnost, različite izvore podrške, perspektive aktera i saradnju sistema. Takav hipotetički okvir omogućava da se pozitivni i ograničeni ishodi ne tumače kao izolovani rezultati pojedinačne intervencije.

V PRIKAZ SADRŽAJA I STRUKTURE DISERTACIJE

Uvod i teorijski okvir

Uvodno poglavlje definiše istraživački problem i prikazuje teoriju društvenih sistema, ekološku perspektivu, ekosistemski model i model kvaliteta života. Ovi pristupi omogućavaju razumevanje položaja žrtve kroz međudejstvo različitih sistema, a ne samo kroz njene individualne osobine.

Pojmovno određenje trgovine ljudima

Drugo poglavlje prikazuje istorijski razvoj, savremena određenja, oblike i vrste trgovine ljudima. Razmatranje različitih oblika eksploatacije važno je za kasnije razumevanje heterogenosti potreba korisnika.

Pravni i institucionalni okvir

Treće poglavlje prikazuje nacionalni pravni i institucionalni okvir i raspoložive podatke o zaštiti žrtava u Republici Srbiji. Posebna pažnja usmerena je na uloge javnih institucija i organizacija civilnog društva i na razliku između formalno utvrđenih nadležnosti i stvarnih kapaciteta.

Socijalno uključivanje

Četvrto poglavlje razmatra mere podrške u fazama oporavka i prepreke dugoročnom socijalnom uključivanju. Time se obrazlaže zašto izlazak iz eksploatacije i inicijalna stabilizacija nisu dovoljni pokazatelji uspeha.

Programi podrške

Peto poglavlje sistematizuje postojeća istraživanja ishoda i razmatra sigurnost stanovanja, fizičko i mentalno zdravlje, obrazovanje, ekonomsko osnaživanje i porodične odnose. Navedene dimenzije predstavljaju osnovu operacionalizacije empirijskog dela.

Metod istraživanja

Šesto poglavlje detaljno prikazuje ciljeve, istraživačka pitanja, hipoteze, mešoviti dizajn, instrumente, uzorak, tok istraživanja, tehnike obrade podataka i etička načela.

Rezultati istraživanja

Sedmo poglavlje sistematizuje ishode programa, procene profesionalaca, fokus grupe i studije slučaja. Kroz više izvora podataka prikazuje se neravnomernost ishoda i uslovi njihovog ostvarivanja.

Diskusija

Osmo poglavlje povezuje nalaze sa teorijskim okvirom i hipotezama, uz analizu protektivnih faktora, faktora rizika i integrativnog modela.

Ograničenja

Deveto poglavlje razmatra retrospektivni dizajn, veličinu kvalitativnog uzorka, nemogućnost potpunog razdvajanja kontekstualnih uticaja i odsustvo longitudinalnog praćenja.

Zaključci i preporuke

Deseto poglavlje sažima ključne nalaze i usmerava preporuke na razvoj dugoročnih, koordinisanih i održivih usluga.

VI METOD ISTRAŽIVANJA I NJEGOVA OCENA

Primenjen je mešoviti istraživački dizajn koji povezuje kvantitativne i kvalitativne podatke. Kvantitativni segment obuhvata evaluacioni upitnik za institucije i organizacije i posebno konstruisan upitnik za profesionalce i paraprofesionalce. Kvalitativni segment čine tri fokus grupe sa ukupno 12 profesionalaca i tri studije slučaja osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Takva kombinacija omogućava triangulaciju administrativnih podataka, stručnih procena i iskustava korisnika.

Evaluacionim upitnikom prikupljeni su podaci od deset javnih institucija i organizacija civilnog društva o ukupno 241 korisniku u periodu od 2020. do 2023. godine. Drugi kvantitativni uzorak obuhvatio je 92 profesionalca i paraprofesionalca: 46 socijalnih radnika, 14 psihologa, osam defektologa, šest pedagoga, četiri pravnika, tri politikologa i jedanaest pripadnika drugih profesija. Primenjeno je namerno uzorkovanje, opravdano specifičnošću populacije i potrebom da ispitanici imaju neposredno iskustvo relevantno za istraživačka pitanja.

Kvalitativni podaci prikupljeni su u tri fokus grupe sa predstavnicima relevantnih službi i organizacija. Analiza njihovih iskaza omogućila je sagledavanje organizacionih mehanizama koji se ne mogu utvrditi samo analizom administrativnih pokazatelja: kontinuiteta podrške, problema u koordinaciji, raspoloživosti lokalnih resursa i profesionalnih procena potreba korisnika.

Studije slučaja omogućile su neposredno uključivanje iskustava korisnika. Prvobitni plan predviđao je veći broj intervjua, ali je regrutovanje pokazalo etičke i praktične teškoće. Odustajanje potencijalnih učesnika, emocionalna nespremnost i otežano uspostavljanje kontakta doveli su do prilagođavanja dizajna. Davanje prioriteta dobrobiti i bezbednosti učesnika metodološki je i etički opravdano. Mali kvalitativni uzorak ograničava prenosivost nalaza, ali omogućava produbljeno razumevanje individualnih pitanja oporavka.

Istraživanje je sprovedeno od januara do oktobra 2025. godine. Saglasnost Etičke komisije Fakulteta političkih nauka dobijena je 10. decembra 2024, a saglasnost nadležnog ministarstva 15. aprila 2025. godine. Posebno su važni informisani pristanak, poverljivost, procena rizika od retraumatizacije i dobrovoljnost učešća.

U obradi kvantitativnih podataka korišćeni su deskriptivni pokazatelji i postupci ispitivanja razlika i povezanosti, dok je kvalitativni materijal analiziran tematski. Triangulacija omogućava da se formalno evidentirani ishodi uporede sa profesionalnim procenama i subjektivnim iskustvima. Pri tumačenju rezultata neophodno je, međutim, razlikovati statističku povezanost od uzročnog dejstva i retrospektivne procene od neposrednog longitudinalnog merenja.

U metodološkom prikazu kandidatkinja dodatno navodi: u istraživanju se koristio mešoviti istraživački dizajn (Creswell i Clark, 2007), koji kombinuje kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja. Prema svojoj nameni, istraživanje je primenjeno (aplikativno), budući da je usmereno na sticanje novih saznanja i informacija koje imaju neposrednu praktičnu vrednost. Sa aspekta cilja, istraživanje ima višestruki značaj. Ono je eksplorativno, zato što se bavi nedovoljno istraženim fenomenom, te ima za svrhu dublje razumevanje problema i identifikovanje ključnih dimenzija njegove pojavnosti (Bešić, 2019). Istovremeno je istraživanje deskriptivno, s obzirom na to da opisuje (Bešić, 2019) karakteristike programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima. Pored toga, istraživanje ima i eksplanatornu dimenziju, sa elementima evaluativnog pristupa, jer nastoji da objasni kako različiti individualni, socijalni i organizacioni faktori utiču na ishode programa podrške u procesu socijalnog uključivanja žrtava trgovine ljudima.

U metodološkom prikazu kandidatkinja dodatno navodi: u kvalitativnom delu korišćen je metod višestruke studije slučaja, pri čemu su obuhvaćena tri slučaja žrtava trgovine ljudima koje su koristile programe podrške socijalnom uključivanju. Studija slučaja je sprovedena sa ciljem dubljeg razumevanja ishoda programa podrške žrtavama trgovine ljudima iz perspektive samih žrtava. Ovaj metod je korišćen za razumevanje kompleksnih fenomena koji su ukorenjeni u individualnim iskustvima, interakcijama sa različitim sistemima, uticaju koji programi podrške imaju na opštu dobrobit (Yin, 2018). Istraživanje uključuje elemente interpretativne i evaluativne studije slučaja, budući da teži da objasni kako žrtve trgovine ljudima konstruišu značenje dobrobiti, dobijene podrške i uticaja programa podrške na aspekte opšte dobrobiti (Merriam i Tisdell, 2016). Interpretativna i evaluaciona uloga ove metode je važna radi tumačenja podataka na osnovu različitih teorijski kategorija, procene celine i nekih segmenata slučaja (Bešić, 2019).

U metodološkom prikazu kandidatkinja dodatno navodi: tip organizacije – izražen indikatorom vrste pružalaca usluge (prihvatilište za žrtve nasilja, prihvatilište za žrtve nasilja i trgovinu ljudima, prihvatilište za žrtve trgovine ljudima, stanovanje uz podršku za žrtve trgovine ljudima);

U metodološkom prikazu kandidatkinja dodatno navodi: socijalno i porodično okruženje – izraženo brojem korisnika kojima je potrebna porodična medijacija; broj korisnika kojima je pružena medijacija; koji samostalno uspostavljaju kontakt sa porodicom, broj korisnika koji je unapredio komunikaciju sa svojom porodicom, broj korisnika koji se vratio u svoje porodično okruženje, broj čiji porodični odnosi nisu bili ugrožavajući.

VII NAJZNAČAJNIJI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Karakteristike pružalaca i dostupnost programa

Nalazi pokazuju funkcionalnu podelu između javnog i civilnog sektora. Javni sektor ima posebno važnu ulogu u formalnoj identifikaciji, kriznoj zaštiti i ostvarivanju prava, dok organizacije civilnog društva u većoj meri pružaju dugoročnu, fleksibilnu i individualizovanu podršku. Njihova zavisnost od projektnog finansiranja, međutim, dovodi u pitanje kontinuitet usluga.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: za obradu podataka prikupljenih u kvantitativnom delu istraživanja, putem upitnika za profesionalce i paraprofionalce i evaluacionog upitnika za institucije i organizacije civilnog društva, primenjen je program za obradu podataka Python, sa upotrebom paketa pandas i numpy. Paket pandas je omogućio manipulaciju podataka, organizaciju i transformaciju podataka u tabelarnom obliku, dok je paket numpy upotrebljen za numeričke proračune. Podaci iz upitnika za profesionalce su obrađeni i prikazani deskriptivnom statistikom. Za evaluacioni upitnik svaki od ishoda programa analiziran je na osnovu dobijenih odgovora institucija i organizacija uključene u pružanje podrške žrtvama trgovine ljudima. Podaci su najpre obrađeni deskriptivnom statistikom, kroz prikaz trendova za pojedinačne stavke koje se odnose na konkretne aspekte podrške, a zatim su rezultati kodirani i predstavljeni zbirno, sa ciljem utvrđivanja intenziteta postignutih ishoda kod korisnika programa.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: višegodišnje iskustvo istraživača u pružanju direktne podrške žrtvama trgovine ljudima pomoglo je efikasnoj realizaciji istraživačkog procesa. Tokom rada u Udruženju građana za borbu protiv trgovine ljudima i rodno-zasnovanog nasilja „Atina“, istraživač je bio koautor publikacije

„Funkcionisanje i rad prihvatilišta za žene žrtve nasilja u Srbiji – analiza zatečenog stanja“. Terensko istraživanje sprovedeno za potrebe izrade navedene publikacije, uticalo je na razvoj veština organizovanja istraživanja, prikupljanja i obrade podataka. Istovremeno, prethodno uspostavljeni profesionalni kontakti sa predstavnicima različitih institucija i organizacija olakšali su realizaciju istraživanja u okviru ove doktorske disertacije.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: prilikom realizacije kvantitativnog dela istraživanja, sticao se utisak spremnosti i otvorenosti profesionalaca zaduženih za popunjavanje evaluacionog upitnika za učešćem u istraživanju, što i pokazuje rezultat da samo 4 institucije/organizacije nisu odgovorile tj. popunile upitnik. Izazov je predstavljalo dosezanje do profesionalaca budući da neke institucije nisu odgovarale na formalni poziv, te su se odazvali nakon sugestija putem ličnih kontakata. Iz perspektive istraživača, navedeno iskustvo potvrdilo je značaj profesionalne saradnje i umreženosti za proces sprovođenja istraživanja. Istovremeno, ukazalo je na potrebu razvijanja mehanizama institucionalne podrške istraživanjima kako bi učešće organizacija manje zavisilo od ličnih i neformalnih načina komunikacije. Razvoj i jačanje kulture istraživanja i evaluacije u sistemu socijalne zaštite može doprineti promeni perspektive institucija, u pravcu prepoznavanja istraživačkih procesa kao resursa za unapređenje sistema, jačanje profesionalnih praksi i kreiranja politika zasnovanih na dokazima.

Siguran i bezbedan smeštaj

Siguran smeštaj predstavlja početni uslov oporavka. Podaci ukazuju da je 228 korisnika imalo obezbeđen siguran i bezbedan smeštaj uz pomoć institucija i organizacija, a 92 korisnika koristila su uslugu smeštaja direktno kod pružalaca. Pad obuhvata u kasnijim fazama pokazuje razliku između kriznog zbrinjavanja i održive stambene samostalnosti.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: najzastupljenije vrste podrške koje institucije i organizacije pružaju odnose se na podršku u vezi sa: 1. regulisanjem dokumentacije (lične karte i zdravstvene knjižice), 2. smeštaja, 3. psihosocijalne podrške i 4. medicinske pomoći (Grafikon 3.). Pomoć u vezi sa regulisanjem lične karte i zdravstvene knjižice pruža N= 8 institucija/organizacija, te predstavlja najzastupljeniju uslugu. Smeštaj, psihološku i medicinsku podršku pruža N= 7 institucija/organizacija.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: analiza pokazuje da su žrtve trgovine ljudima najčešće imale pristup uslugama koje pozitivno utiču na stabilizaciju, jačanje poverenja i osamostaljivanje (N= 241), što predstavlja širi okvir podrške usmerene na unapređenje autonomije i samopouzdanja korisnika. Sledeće po učestalosti korišćenja su usluge

sigurnog i bezbednog smeštaja (N= 228), koje obuhvataju kako zaštitu od spoljašnjih bezbednosnih rizika, tako i obezbeđivanje prostora u kome se korisnici osećaju sigurno. Medicinsku pomoć i podršku uz posredovanje relevantnih institucija koristilo je N= 222 korisnika, dok je ponuda formalnog i/ili neformalnog obrazovanja zabeležena kod N= 167 korisnika. Psihološka podrška u institucijama i organizacijama korišćena je od strane N= 162 korisnika. Prikazani brojevi se zasnivaju na evidencijama koje vode institucije i organizacije i proceni profesionalaca, a set pitanja je bio koncipiran tako da se popunjava broj korisnika koji su koristili svaku pojedinačnu uslugu.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: pokazatelji u domenu Siguran i bezbedan smeštaj pokazuju da je N= 228 korisnika imalo obezbeđen siguran i bezbedan smeštaj (prihvatište, stanovanje uz podršku, privatni apartman, hotel, hostel) uz pomoć i podršku institucija i organizacija, dok je N= 92 korisnika ovu uslugu koristilo direktno od institucija i organizacija tj. prihvatilišta ili programa stanovanja uz podršku. Međutim, identifikovan je visok pad broja korisnika koji su imali pristup smeštaju u kasnijim fazama (-97.16%).

Fizičko zdravlje

Većina profesionalaca uočava poboljšanje fizičkog zdravlja korisnika, ali 51 od 92 profesionalca ne procenjuje medicinsku pomoć kao dovoljno adekvatnu, blagovremenu i participativnu. Povezanost procene adekvatnosti medicinske pomoći sa procenom poboljšanja fizičkog zdravlja statistički je značajna ($p = 0,471$; $p < 0,001$). To upućuje na važnost kvaliteta i kontinuiteta zdravstvene zaštite.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: evaluacionim upitnikom smo pratili i pružanje podrške i pomoći institucija i organizacija civilnog društva u oblasti fizičkog zdravlja i dobrobiti, a prema dobijenim rezultatima N= 222 korisnika su dobila medicinsku pomoć posredstvom institucija i organizacija, dok je N= 212 poboljšalo svoje opšte zdravlje. Procenjeno je od strane profesionalaca da je N= 91 korisnik dobio adekvatnu medicinsku podršku u poboljšanju fizičkog zdravlja, dok je N= 86 korisnika u potpunosti saniralo fizičke posledice eksploatacije. Pored toga, N= 109 korisnika je imalo neometan pristup zdravstvenim uslugama.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: u oblasti fizičkog zdravlja, svi indikatori beleže konstantan pad u svim fazama merenja. Najveći, apsolutni pad se beleži kod organizacija civilnog društva i to u indikatorima: sanacija fizičkih posledica eksploatacije i pružena adekvatna medicinska podrška radi poboljšanja fizičkog zdravlja. Međutim, u

segmentu poboljšanje opšteg zdravlja zapaža se nešto povoljniji trend (iz prelaska u fazu 1 u fazu 2 trend pada je -35,19%), a kasnijim fazama kod organizacija civilnog društva beleži se drastičan pad (-78,57% i -86,11%). Kod institucija se beleži smanjenje korisnika kod kojih su sanirane fizičke posledice eksploatacije (od -73,33% pri prelasku iz fazi 1 u fazu 2, do -86,67% pri prelasku iz faze 1 u fazu 3). Sličan trend primećen je i kod obezbeđivanja adekvatne medicinske podrške, kao i kod poboljšanja opšteg zdravlja, gde je pad posebno izražen u poslednjoj fazi (-100%).

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: u okviru ovog istraživanja, posebno je kreiran Upitnik za profesionalce i paraprofionalce sa ciljem prikupljanja podataka o njihovoj percepciji dostupnosti i efikasnosti programa podrške socijalnom uključivanja žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji. Upitnik je osmišljen tako da omogući sveobuhvatnu procenu uticaja postojećih programa podrške na različite aspekte opšte dobrobiti žrtava, uključujući: siguran i bezbedan smeštaj, mentalno zdravlje, fizičko zdravlje, lične karakteristike žrtava, ekonomski status i socijalne odnose. Instrument je sastavljen od zatvorenih pitanja, raspoređenih po navedenim oblastima, a za potrebe kvantitativne analize korišćena je Likertova skala. Ovakav pristup omogućava sistematsko prikupljanje podataka i uporedivost stavova među učesnicima istraživanja.

Mentalno zdravlje

Rezultati u oblasti mentalnog zdravlja manje su jednoznačni od rezultata u oblasti fizičkog zdravlja. Psihološka stabilizacija zavisi od kontinuiteta, odnosa poverenja, dostupnosti specijalizovane pomoći i sigurnosti u drugim oblastima života. Formalno pružena usluga ne može se poistovetiti sa održivim psihološkim oporavkom.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: kada je reč o mentalnom zdravlju, podaci pokazuju da je N= 225 korisnika imalo izražene teškoće u vidu anksioznosti, depresije ili drugih mentalnih poremećaja, a ukupno N= 211 je poboljšalo mentalno zdravlje. Institucije i organizacije su obezbedile psihijatrijsku pomoć za N=139 korisnika, psihološku pomoć i podršku za N= 150 korisnika. Da postoji visok nivo unutrašnje motivacije i osvešćenosti, govori i rezultat da je N=149 korisnika prepoznalo značaj rada na sebi i svom mentalnom zdravlju. U pogledu dubinskih efekata intervencija, N= 83 korisnika je uspešno završilo proces psihološkog savetovanja i pokazuje samostalnost u funkcionisanju, veće samopoštovanje i samopouzdanje. Istovremeno N= 53 korisnika je spremno da samostalno započne svoj život.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: u okviru ovog istraživanja, posebno je kreiran Upitnik za profesionalce i paraprofionalce sa ciljem prikupljanja podataka o njihovoj percepciji dostupnosti i efikasnosti programa podrške socijalnom uključivanja žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji. Upitnik je osmišljen tako da omogući sveobuhvatnu procenu uticaja postojećih programa podrške na različite aspekte opšte dobrobiti žrtava, uključujući: siguran i bezbedan smeštaj, mentalno zdravlje, fizičko zdravlje, lične karakteristike žrtava, ekonomski status i socijalne odnose. Instrument je sastavljen od zatvorenih pitanja, raspoređenih po navedenim oblastima, a za potrebe kvantitativne analize korišćena je Likertova skala. Ovakav pristup omogućava sistematsko prikupljanje podataka i uporedivost stavova među učesnicima istraživanja.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: ispitivana je i percepcija profesionalaca i paraprofionalaca o ishodima programa podrške na mentalno zdravlje i dobrobiti žrtava trgovine ljudima. Na tvrdnju koja glasi: Od trenutka identifikacije do potpunog socijalnog uključivanja mentalno zdravlje žrtava trgovine ljudima se poboljša, tj. smanjuju se posledice eksploatacije po mentalno zdravlje (depresija, anksioznost, nesanica i druge mentalne teškoće), N= 43 ispitanika se slaže, a N= 10 se u potpunosti slaže. Međutim, N= 35 ispitanika se ne slaže, dok N= 4 izražava potpuno neslaganje sa tvrdnjom. Ukupno, N= 53 učesnika potvrđuje postojanje napretka u mentalnom zdravlju, dok N= 39 izražava skepticizam u pogledu postizanja značajnijih poboljšanja u ovoj oblasti. Komparirajući percepcije o poboljšanju fizičkog i mentalnog zdravlja, uočavamo da je pozitivan stav nešto niži u domenu mentalnog zdravlja.

Obrazovanje i profesionalno usavršavanje

Prekinuto ili nezavršeno obrazovanje predstavlja značajnu prepreku zapošljavanju. Kod javnih institucija obuhvat pojedinim obrazovnim intervencijama opada između krizne i kasnijih faza, dok organizacije civilnog društva beleže rast obuhvata obrazovanjem i profesionalnim usavršavanjem. Razlika ukazuje na važnost kontinuirane podrške koja obrazovanje povezuje sa realnim mogućnostima zaposlenja.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: informisani pristanak – učestvovanje u istraživanju se zasnivalo na dobrovoljnoj osnovi bazirano na informisanom pristanku i pisanoj saglasnosti učesnika i učesnica istraživanja (Craswell, 2014). Istraživač je pre početka intervjua svim ispitanicima pružio informacije o ciljevima, rizicima i koristima istraživanja. Imajući u vidu činjenicu da ispitanici dolaze iz različitih kulturnih konteksta, različitog obrazovnog nivo ili drugačijeg govornog područja, informacije su podeljene na jasnem i jednostavnom jeziku. U toku pripremne faze istraživanja prikupljene su saglasnosti

svih učesnika fokus grupa i intervju. Učesnicima i učesnicama istraživanja je pružena informacija o mogućnosti odustajanja od istraživanja (Willing, 2013).

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: analiza pokazuje da su žrtve trgovine ljudima najčešće imale pristup uslugama koje pozitivno utiču na stabilizaciju, jačanje poverenja i osamostaljivanje (N= 241), što predstavlja širi okvir podrške usmerene na unapređenje autonomije i samopouzdanja korisnika. Sledeće po učestalosti korišćenja su usluge sigurnog i bezbednog smeštaja (N= 228), koje obuhvataju kako zaštitu od spoljašnjih bezbednosnih rizika, tako i obezbeđivanje prostora u kome se korisnici osećaju sigurno. Medicinsku pomoć i podršku uz posredovanje relevantnih institucija koristilo je N= 222 korisnika, dok je ponuda formalnog i/ili neformalnog obrazovanja zabeležena kod N= 167 korisnika. Psihološka podrška u institucijama i organizacijama korišćena je od strane N= 162 korisnika. Prikazani brojevi se zasnivaju na evidencijama koje vode institucije i organizacije i proceni profesionalaca, a set pitanja je bio koncipiran tako da se popunjava broj korisnika koji su koristili svaku pojedinačnu uslugu.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: u aspektu obrazovanja, prema podacima iz evaluacionog upitnika N= 167 korisnika je imalo pristup formalnom i/ili neformalnom obrazovanju koje je ponuđeno od strane institucija i organizacija, a N= 164 je iskazalo motivaciju za pohađanjem obrazovanja ili nekog oblika stručnog usavršavanja. Podaci su gotovo podudarni između ponuđenih usluga i motivacije korisnika. Ukupno N= 76 korisnika je dobilo poslovnu priliku (u vidu zaposlenja, stručne prakse ili pokretanja sopstvenog biznisa) zahvaljujući dodatnom usavršavanju koje su dobili posredstvom institucija/organizacija.

Ekonomsko osnaživanje i zapošljavanje

Među 241 korisnikom, 141 je identifikovao potrebu za zapošljavanjem, a 133 su bila motivisana za ostvarivanje prihoda. Posredstvom Nacionalne službe za zapošljavanje ili druge agencije zaposleno je 15 korisnika, a 33 uz neposrednu pomoć pružalaca podrške. Ovaj raskorak između motivacije i zaposlenja pokazuje značaj strukturnih prepreka. Povezanost procene doprinosa programa ekonomskim resursima i mogućnosti zadovoljavanja osnovnih potreba sopstvenim radom statistički je značajna ($p = 0,557$; $p < 0,001$).

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: sa aspekta finansijske održivosti N= 8 institucija finansira se iz budžeta lokalne samouprave, N= 1 se finansira iz budžeta Republike Srbije, dok N= 1 koristi projektno finansiranje. Kako bismo posmatrali povezanost ekonomskih i institucionalnih/organizacionih faktora na programe podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima, posmatrali smo sumarno podatke u odnosu na

tip finansiranja i broj korisnika usluga kojima je pružena podrška. Organizacija civilnog društva, Udruženje građana “Atina” pružala je podršku za N= 186 korisnika, dok Prihvatišta za žrtve nasilje i trgovine ljudima koja se finansiraju iz budžeta jedinice lokalne samouprave N= 9 korisnika, a Prihvatište za žrtve trgovine ljudima koje se finansira iz budžeta Republike Srbije pružalo je podršku za N= 16 korisnika. To znači da se iz budžeta Republike Srbije se finansiraju usluge za oko ~ 8% korisnika, dok jedinice lokalne samouprave finansiraju usluge za ~ 4% korisnika, a ~ 88% korisnika koristi usluge organizacije civilnog društva koja se projektno finansira.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: uprkos postojanju i korišćenju različitih vrsta usluga u sistemu podrške, podaci ukazuju na obuhvat manjeg broja korisnika u domenima ekonomskog osnaživanja i porodične stabilnosti, koji su od suštinskog značaja za njihovu dugoročnu samostalnost. Oblasti podrške socijalnom uključivanju u kojima je obuhvat korisnika relativno nizak su:

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: ekonomsko osnaživanje – poslovnu priliku koja obuhvata zapošljavanje, praksu ili podršku za pokretanje biznisa, dobilo je ukupno N= 76 korisnika. Od tog broja, N= 33 zapošljavanje je ostvarilo posredstvom institucija i organizacija, dok je N= 15 zapošljavanje ostvarilo posredstvom Nacionalne službe za zapošljavanje (u daljem tekstu: NSZ) ili agencija za zapošljavanje;

Porodični odnosi

Porodica je istovremeno potencijalni protektivni faktor i mogući izvor rizika. Većina profesionalaca prepoznaje značaj porodične podrške, ali znatan deo ne smatra da korisnici po završetku programa raspolažu stabilnim i podržavajućim porodičnim vezama. Kvalitet odnosa, a ne samo formalni povratak porodici, predstavlja relevantan kriterijum.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: uprkos postojanju i korišćenju različitih vrsta usluga u sistemu podrške, podaci ukazuju na obuhvat manjeg broja korisnika u domenima ekonomskog osnaživanja i porodične stabilnosti, koji su od suštinskog značaja za njihovu dugoročnu samostalnost.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: prema analizi rezultata, profesionalci su za N = 115 korisnika procenili da postoji potreba za porodičnom medijacijom i/ili savetovanjem. Od toga, N= 95 korisnika je ovu uslugu i dobilo, što predstavlja visok stepen poklapanja između identifikovane potrebe i konkretno pružene usluge. Značajno je da je N= 137 korisnika bilo spremno da samostalno uspostavi kontakt sa članovima porodice, u skladu sa

intervencijama i preporukama stručnog osoblja. Pored toga, N= 83 korisnika je unapredilo komunikaciju sa porodicom bez uključivanja savetovališta ili formalne porodične medijacije.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: analiza stavova o tvrdnji Porodične veze imaju ključnu ulogu u oporavku žrtava trgovine ljudima pokazuje visok stepen saglasnosti među ispitanicima, uz vrlo mali procenat neslaganja. Ukupno N= 82 ispitanika u potpunosti se slaže ili se slaže da porodične veze imaju ključnu ulogu u procesu oporavka žrtava trgovine ljudima, dok je nivo neslaganja N= 10.

Dostupnost programa različitim grupama

Profesionalci procenjuju da je podrška manje dostupna izbeglicama, migrantima, tražiocima azila i pripadnicima LGBTQA+ populacije nego domaćim državljanima. Utvrđena je statistički značajna razlika između javnog i civilnog sektora u procenama dostupnosti za izbeglice, migrante i tražioce azila ($\chi^2(3) = 8,06$; $p = 0,045$). Nalaz ukazuje na razliku između formalno priznatih prava i stvarnog pristupa podršci.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: u odnosu na izbeglice, migrante i tražioce azila, rezultati pokazuju da N= 46 ispitanika procenjuje programe podrške kao delimično nedostupne, dok N= 34 ispitanika smatra da su ovi programi delimično dostupni. Znatno manji broj ispitanika procenjuje krajnje vrednosti dostupnosti: N= 8 ispitanika smatra da su programi u potpunosti nedostupni, dok samo N= 4 ispitanika veruje da su potpuno dostupni.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: kada su u pitanju žrtve trgovine ljudima koje pripadaju LGBTQA+ populaciji, većina ispitanika N= 47, navodi da su programi podrške za ovu grupu delimično nedostupni, N=12 ispitanika smatra da su programi u potpunosti nedostupni, dok N= 22 ispitanika ocenjuje da su programi delimično dostupni.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: profesionalci ocenjuju da su programi podrške najviše dostupni za domaće državljane, dok za izbeglice, tražioce azila, migrante i pripadnike LGBTQA+ populaciju programi podrške su većinskim stavom profesionalaca nedostupne (pogledati grafikon 18.). Komparativna analiza pokazala je da se procene profesionalaca u javnom i civilnom sektoru statistički značajno razlikuju u pogledu dostupnosti programa namenjenih izbeglicama, migrantima i tražiocima azila ($\chi^2(3) = 8,06$; $p = 0,045$). Nisu utvrđene statistički značajne razlike između javnog i civilnog sektora u proceni dostupnosti programa za domaće državljane ($p > 0,05$), kao ni u proceni dostupnosti programa za pripadnike LGBTQ+ zajednice ($\chi^2(3) = 7,11$; $p = 0,069$), iako rezultati za ovu grupu ukazuju na tendenciju ka razlikama između sektora koja nije dostigla nivo statističke značajnosti.

Osamostaljivanje i subjektivna dobrobit

Čak 50 profesionalaca ne slaže se, a dodatnih 15 se u potpunosti ne slaže sa tvrdnjom da su korisnici nakon izlaska iz programa osnaženi za samostalan život. Takođe, 69 profesionalaca ne prepoznaje dovoljno snažan efekat programa na razvoj visokog samopoštovanja i samopouzdanja. Time se potvrđuje razlika između napretka u pojedinim domenima i postizanja pune samostalnosti.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: analiza pokazuje da su žrtve trgovine ljudima najčešće imale pristup uslugama koje pozitivno utiču na stabilizaciju, jačanje poverenja i osamostaljivanje (N= 241), što predstavlja širi okvir podrške usmerene na unapređenje autonomije i samopouzdanja korisnika. Sledeće po učestalosti korišćenja su usluge sigurnog i bezbednog smeštaja (N= 228), koje obuhvataju kako zaštitu od spoljašnjih bezbednosnih rizika, tako i obezbeđivanje prostora u kome se korisnici osećaju sigurno. Medicinsku pomoć i podršku uz posredovanje relevantnih institucija koristilo je N= 222 korisnika, dok je ponuda formalnog i/ili neformalnog obrazovanja zabeležena kod N= 167 korisnika. Psihološka podrška u institucijama i organizacijama korišćena je od strane N= 162 korisnika. Prikazani brojevi se zasnivaju na evidencijama koje vode institucije i organizacije i proceni profesionalaca, a set pitanja je bio koncipiran tako da se popunjava broj korisnika koji su koristili svaku pojedinačnu uslugu.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: rezultati uporednog prikaza institucija i organizacija civilnog društva, ukazuju da je u oblasti sigurnog i bezbednog smeštaja, ukupno N= 10 korisnika bio u stanju da samostalno obezbedi smeštaj nakon intervencije javnih institucija, a N= 74 korisnika nakon intervencija organizacija civilnog društva. Značajna razlika postoji i u proceni životnih uslova korisnika koji su pozitivno uticali na njihovu dobrobit, pa tako kod institucija pozitivni efekti se evidentiraju kod N= 6 korisnika, dok se kod organizacija civilnog društva pozitivni efekti evidentiraju kod N= 220 korisnika. Slični rezultati postoje i u proceni pristupa uslugama koje su pozitivno uticale na stabilizaciju, izgradnju poverenja i osamostaljivanje korisnika u određenoj fazi korišćenja usluga, pa tako pozitivne promene su ocenje od strane institucija za N= 24 korisnika i od strane organizacija civilnog društva za N= 216 korisnika.

Fokus grupe i sistemski mehanizmi

Profesionalci ukazuju na raskorak između formalno razvijenog institucionalnog okvira i ograničenih realnih kapaciteta. Kao prepreke izdvajaju nedovoljno razvijene lokalne usluge,

nedostatak resursa, fragmentaciju i probleme u međusektorskoj koordinaciji. Ovi nalazi objašnjavaju zašto formalna dostupnost usluga ne garantuje kontinuitet podrške.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: nalazi fokus grupa su prikazani u odnosu na teme identifikovane prilikom analize podataka, prate ciljeve istraživanja i teme koje su činile osnovu za vođenje fokus grupa. Tematskom analizom izdvojile su se sledeće teme: Funkcionisanje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima, Karakteristike programa podrške žrtva trgovine ljudima, Mere podrške i mogućnosti individualizacije, Opšta dobrobit žrtava trgovine ljudima, Faktori rizika, Protektivni faktori, Intervencije u radu.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: u fokus grupama se izdvojila kao značajna tema Funkcionisanje sistema zaštite žrtava trgovine ljudima, a koja je važna u kontekstu razumevanja modela podrške žrtvama trgovine ljudima. Profesionalci ukazuju da postoji složena dinamika funkcionisanja sistema zaštite žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji, a koja se ogleda u diskrapanci između formalno definisanog institucionalnog okvira i realnih kapaciteta sistema. Evidentno je da profesionalci ističu da je postojeći model zaštite žrtava trgovine ljudima prepoznat kao primer dobre prakse, za koji su se „borili 20 godina“ (FG2_UGA_Ž1).

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: „Sam sistem, nacionalni referalni mehanizam i sve što pod njega potpada je u suštini dobro postavljeno, u sklopu sistema socijalne zaštite, odvojen je od same istrage, procesuiranja, sudskog postupka...organizacija, mreže pomoći i podrške, i njene zaštite, nezavisni su od onoga šta će raditi ostali organi.“ (FG2_AT_Ž1)

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: fokus grupe su pokazale da se sistem zaštite žrtava trgovine ljudima u Srbiji zasniva na podršci koja dolazi od javnih institucija i organizacija civilnog društva, a stanje u sistemu izgleda tako da javne institucije pružaju inicijalnu zaštitu, krizne intervencije i identifikaciju, dok organizacije civilnog društva obezbeđuju većinu dugoročnih usluga.

Studije slučaja i iskustva korisnika

Tri studije slučaja pokazuju da korisnici uspeh podrške povezuju ne samo sa uslugama već i sa odnosom poverenja, osećajem pripadnosti, mogućnošću učenja i planiranja budućnosti. Individualne putanje oporavka su nelinearne: napredak u psihološkoj stabilnosti može biti praćen trajnom ekonomskom i stambenom ranjivošću.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: prilikom izrade studije slučaja, prvo su pojedinačno transkribovani, obrađeni i prikazani narativi ispitanika. Svi lični i geografski podaci su izmenjeni radi zaštite identiteta i sprečavanja sekundarne viktimizacije. Tokom intervjua poštovan je princip minimalne retraumatizacije, zbog čega određeni aspekti iskustva eksploatacije nisu detaljno razrađivani, u skladu sa etičkim standardima istraživanja žrtava trgovine ljudima.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: studija slučaja se sastoji od tri tematske celine u kojoj su prikazani: životni kontekst, intervencije u radu, izazovi i zaključci. U prvom delu biće prikazan porodični, društveni kontekst i iskustvo eksploatacije za sva tri ispitanika. Nakon toga, u drugom delu ćemo opisati iskustva žrtava sa sistemom socijalne zaštite u Republici Srbiji, uključujući prikaz intervencija u radu koje su se koristile od strane organizacija i institucija. Treći deo je posvećen prikazu izazova koje prepoznaju ispitanici, dok će na kraju biti sumirani zaključci.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: tokom jednog dela života u vanbračnoj zajednici Ana je živela u Italiji, gde je imala prvi susret sa sistemom socijalne zaštite. U tome periodu je pokušala da potraži pomoć od italijanskih institucija, kako bi zaštitila sebe i decu. Međutim, iz tog perioda nosi negativno iskustvo, s obzirom na to da su italijanske institucije, zbog neprepoznavanja njenog statusa žrtve htele da joj „oduzmu decu“ (Ana, 23). U strahu od gubitka dece i bez regulisanog pravnog statusa, Ana donosi odluku da, zajedno sa decom, ilegalno pređe u Nemačku. Tamo ponovo stupa u kontakt sa specijalizovanom organizacijom za zaštitu žrtava trgovine ljudima. Kako u Nemačkoj nije imala regulisan boravak, formalna identifikacija statusa žrtve nije pokrenuta i doneta je odluka o povratku u Srbiju. Proces deportacije Ane i njene dece u Srbiju, kao zemlju porekla, realizovan je u bliskoj koordinaciji nemačke organizacije i Caritasa Srbija, čime je obezbeđen njihov bezbedan prihvrat.

U empirijskom delu disertacije dodatno se obrazlaže sledeće: „Uzeli su me sa aerodroma... nisam imala ništa. Došli su po mene, našli su mi hotel....pa su tražili nekoga za žrtve trgovine ljudima, koji će da mi daju podršku. Ja sam sa troje dece, nemam nikoga, familiju nemam, ništa nemam. I kada sam došla u Srbiju, imala sam njih.“ (Ana, 23)

VIII DISKUSIJA NALAZA U ODNOSU NA HIPOTEZE

Opšta hipoteza

U diskusiji kandidatkinja ocenjuje: ishodi programa socijalne podrške za žrtve trgovine ljudima u Republici Srbiji ogledaju se u opštim i posebnim aspektima dobrobiti korisnika, a

oblikovani su karakteristikama samih programa, kao i ličnim, socijalnim, ekonomskim i organizacionim/institucionalnim faktorima. Možemo zaključiti da je ova hipoteza potvrđena, jer nalazi ukazuju da programi podrške socijalnom uključivanju doprinose unapređenju određenih aspekata dobrobiti, pre svega u oblasti fizičkog, mentalnog zdravlja i bezbednosti. Istovremeno, su identifikovani faktori koji imaju uticaj na ishode programa podrške socijalnom uključivanju, što potvrđuje multifaktorsku i složenu prirodu procesa socijalnog uključivanja. Rezultati istraživanja ukazuju da se ostvareni ishodi razlikuju u zavisnosti od tipa pružaoca usluge, pri čemu su uočene razlike između organizacija civilnog društva i javnih institucija u pogledu raznolikosti intervencija, obuhvata korisnika i kontinuiteta praćenja.

Značajno je što se nalaz ne tumači izolovano, već u vezi sa teorijskim polazištima i ograničenjima primenjenog dizajna. Uloga pojedinačne intervencije sagledava se u kontekstu socijalnih mreža, ekonomskih mogućnosti i organizacije sistema, što omogućava nijansiranu procenu dometa programa.

Prva posebna hipoteza

U diskusiji kandidatkinja ocenjuje: karakteristike postojećih programa podrške žrtvama trgovine ljudima pokazuju nedovoljnu razvijenost intervencija u pogledu njihove vrste, dužine trajanja i obima, dok su mogućnosti njihove individualizacije dodatno ograničene, što nepovoljno utiče na zadovoljenje potreba i otežava socijalno uključivanje žrtava trgovine ljudima. Ova hipoteza je potvrđena, zato što postojeći programi podrške nisu u dovoljnoj meri razvijeni u pogledu raznovrsnosti usluga. Većina programa sprovodi mere krizne intervencije, koje su značajne za stabilizaciju, ali ne postoje razvijene intervencije za dugoročnu podršku socijalnom uključivanju, najpre u aspektima obrazovanja i ekonomskog osnaživanja. Takođe, mogućnosti individualizacije tj. prilagođavanja programa podrške i intervencija posebno osetljivim društvenim grupama (izbeglice, migranti, LGBTQA+) su ograničene, što ukazuje da sistem nije u mogućnosti da u potpunosti odgovori na kompleksne potrebe žrtava trgovine ljudima i pruži adekvatnu podršku u procesu socijalnog uključivanja.

Značajno je što se nalaz ne tumači izolovano, već u vezi sa teorijskim polazištima i ograničenjima primenjenog dizajna. Uloga pojedinačne intervencije sagledava se u kontekstu socijalnih mreža, ekonomskih mogućnosti i organizacije sistema, što omogućava nijansiranu procenu dometa programa.

Druga posebna hipoteza

U diskusiji kandidatkinja ocenjuje: faktori socijalnog okruženja (tip smeštaja, život u urbanoj/ruralnoj sredini, mreža socijalne podrške, osećaj diskriminacije i stigmatizacije od strane porodice i društvene zajednice) su značajno povezani sa percepcijom žrtava trgovine ljudima o sopstvenoj opštoj dobrobiti i učinkovitosti procesa socijalnog uključivanja. Druga posebna hipoteza je delimično potvrđena. Faktori socijalnog okruženja, poput dostupnosti socijalne podrške i iskustva stigmatizacije, pokazali su značajnu povezanost sa percepcijom dobrobiti korisnika. Sa druge strane povezanost faktora tipa smeštaja i života u urbanoj/ruralnoj sredini sa percepcijom opšte dobrobiti nismo potvrdili. Na ove rezultate su uticala metodološka ograničenja istraživanja, pre svega mali uzorak žrtava trgovine ljudima usled čega ne možemo generalizovati podatke na celu populaciju.

Značajno je što se nalaz ne tumači izolovano, već u vezi sa teorijskim polazištima i ograničenjima primenjenog dizajna. Uloga pojedinačne intervencije sagledava se u kontekstu socijalnih mreža, ekonomskih mogućnosti i organizacije sistema, što omogućava nijansiranu procenu dometa programa.

Treća i četvrta posebna hipoteza

U diskusiji kandidatkinja ocenjuje: ekonomski i socijalni faktori (zadovoljenje osnovnih životnih potreba, pristup tržištu rada, finansijska nezavisnost, osećaj zadovoljstva radnim angažovanjem) se identifikuju od strane žrtava trgovine ljudima kao ključni faktori koji su povezani sa opštim blagostanjem i doprinose većoj oceni subjektivnih i objektivnih aspekata njihove opšte dobrobiti. Kvalitativni nalazi pokazuju da su intervencije programa podrške usmerene na obezbeđivanje osnovnih životnih potreba (sigurnog smeštaja, obrazovanja) povezane sa povoljnim objektivnim pokazateljima socijalnog uključivanja. Istovremeno, iz perspektive žrtava stabilan smeštaj, mogućnosti za zaposlenjem i samostalnost se doživljavaju kao osnovni pokazatelji uspostavljanja sigurnosti i kontrole nad sopstvenim životom. Studije slučaja dodatno potvrđuju da žrtve obrazovanje i zaposlenje doživljavaju kao preduslove za unapređenje subjektivnog (jačanje samopouzdanja i ličnih kompetencija) osećaja blagostanja. Možemo potvrditi da postoji značaj ekonomskih i socijalnih faktora u procesu ekonomskog osnaživanja. Ipak, zbog metodološkog ograničenja istraživanja, uključujući karakteristike uzorka žrtava i izostanka direktnog ispitivanja povezanosti ovih faktora sa subjektivnim i objektivnim aspektima opšte dobrobiti nije moguće u potpunosti potvrditi postavljenu hipotezu.

Značajno je što se nalaz ne tumači izolovano, već u vezi sa teorijskim polazištima i ograničenjima primenjenog dizajna. Uloga pojedinačne intervencije sagledava se u kontekstu

socijalnih mreža, ekonomskih mogućnosti i organizacije sistema, što omogućava nijansiranu procenu dometa programa.

Peta posebna hipoteza

U diskusiji kandidatkinja ocenjuje: percepcija profesionalaca o ishodima programa socijalne podrške na aspekte opšte dobrobiti, se razlikuje od percepcija žrtava trgovine ljudima u pogledu protektivnih i faktora rizika kojima su izložene žrtave. Možemo smatrati da je ova hipoteza delimično potvrđena, jer rezultati jasno ukazuju da se percepcija profesionalaca o faktorima rizika i protektivnim faktorima delimično podudara sa iskustvima žrtava trgovine ljudima, ali se od njih razlikuje u fokusu, jeziku i hijerarhiji značaja. Profesionalci polaze od procesnih i sistemskih kategorija, dok žrtve polaze od subjektivnog doživljaja sigurnosti, informisanosti, uvaženosti, pripadanja i realne mogućnosti da planiraju budućnost. Zato se može zaključiti da razlike nisu samo sadržinske, već i epistemološke: profesionalci faktore vide objektivno, kroz okvir intervencija i podrške, a žrtve subjektivno, kroz iskustva sa programima podrške, oporavka i eksploatacije. Upravo ova razlika jednim delom potvrđuje postavljenu hipotezu.

Značajno je što se nalaz ne tumači izolovano, već u vezi sa teorijskim polazištima i ograničenjima primenjenog dizajna. Uloga pojedinačne intervencije sagledava se u kontekstu socijalnih mreža, ekonomskih mogućnosti i organizacije sistema, što omogućava nijansiranu procenu dometa programa.

Šesta posebna hipoteza

U diskusiji kandidatkinja ocenjuje: dobro uspostavljena saradnja između organizacija/institucija koje pružaju programe podrške i zaštite (policije, sudstva i tužilaštva) žrtvama trgovine ljudima, pozitivno utiče na proces socijalnog uključivanja. Kvalitativni podaci pokazuju da je međusektorska saradnja prepoznata od strane profesionalaca kao osnovna determinanta uspešnog socijalnog uključivanja. I kroz analizu studija slučaja možemo uočiti da su žrtve kroz upućivanje i koordinisano delovanje sistema dobile kontinuiranu podršku. Nalazi istovremeno potvrđuju da se saradnja često zasniva na ličnim kontaktima i individualnom angažovanju profesionalaca, a ne na jasno definisanim institucionalnim mehanizmima. Utvrđeno je postojanje komplementarnosti javnog i civilnog sektora u procesu pružanja podrške, te se hipoteza može smatrati potvrđenom.

Značajno je što se nalaz ne tumači izolovano, već u vezi sa teorijskim polazištima i ograničenjima primenjenog dizajna. Uloga pojedinačne intervencije sagledava se u kontekstu

socijalnih mreža, ekonomskih mogućnosti i organizacije sistema, što omogućava nijansiranu procenu dometa programa.

IX INTEGRATIVNI OKVIR, OGRANIČENJA I PREPORUKE

Integrativni okvir disertacije povezuje individualni, porodični, organizacioni i sistemski nivo. Na individualnom nivou relevantni su prethodna iskustva, zdravstveno stanje, obrazovanje i kapaciteti za samostalan život. Porodični i socijalni nivo obuhvata kvalitet odnosa i podršku okruženja. Organizacioni nivo odnosi se na fleksibilnost, kontinuitet i koordinaciju usluga, a sistemski na stanovanje, tržište rada, finansiranje i dostupnost javnih resursa.

U završnoj analizi disertacije ističe se: integrativni okvir evluacije ishoda programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji ne predstavlja novi teorijski model, već način objedinjavanja postojećih teorijskih polazišta i empirijskih pokazatelja u jedinstvenu analitičku celinu. Njegova vrednost ogleda se u tome što omogućava istovremeno sagledavanje ishoda u različitim domenima života osoba sa iskustvom trgovine ljudima i njihove međusobne povezanosti. Takođe, stiče se uvid u lične, socijalne, porodične i institucionalnih faktora koji utiču na socijalno uključivanje.

U završnoj analizi disertacije ističe se: teorijski doprinos istraživanja ogleda se u tome što rezultati istraživanja potvrđuju značaj sagledavanja socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima kroz prizmu teorije društvenih sistema, ekološke teorije i koncepta kvaliteta života. Na taj način rezultati potkrepljuju teorijska stanovišta po kojima se ishodi programa podrške socijalnom uključivanju ostvaruju kroz delovanje različitih nivoa sistema. Istraživanje doprinosi teorijskom razumevanju da su programi podrške socijalnom uključivanju deo procesa oporavka, koji su uslovljeni delovanjem više faktora (individualni, lični, institucionalni i društveni) i imaju uticaj na opšte blagostanje osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Integracijom kvalitativnih i kvantitativnih rezultata istraživanja dobijen je uvid u sveobuhvatniji interpretativni okvir za razumevanje procesa socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima u Republici Srbiji. Kvantitativni podaci pružaju uvide u karakteristike programa podrške, vrstama intervencija i obuhvatu žrtava. Sa druge strane, kvalitativni podaci objašnjavaju način na koji profesionalci i osobe interpretiraju programe podrške i ishode u svim domenima opšte dobrobiti. Time triangulacija podataka prevazilazi funkciju metodološke provere nalaza i postaje analitički okvir za razumevanje funkcionisanje sistema i ishoda programa podrške.

U završnoj analizi disertacije ističe se: posebno značajan nalaz odnosi se na ulogu organizacija civilnog društva u procesu socijalnog uključivanja. Dok evaluacioni podaci

potvrđuju njihov značajan obuhvata osoba sa iskustvom trgovine ljudima i raznovrsnost pruženih intervencija, fokus grupe ukazuju da upravo organizacije civilnog društva često preuzimaju aktivnosti koje prevazilaze formalne nadležnosti institucija, naročito u oblastima ekonomskog osnaživanja, dugoročnog praćenja i svakodnevne podrške. Studije slučaja dodatno potvrđuju ovu ulogu, budući da ispitanici organizacije civilnog društva ne doživljavaju samo kao pružaoce usluga, već kao prostor prihvatanja, pripadnosti i kontinuiteta podrške. Ovakva podudarnost nalaza ukazuje da efikasnost sistema podrške proizlazi iz komplementarnog delovanja javnog i civilnog sektora, pri čemu održivost programa u značajnoj meri može da zavisi od kvaliteta međusektorske saradnje i dostupnosti finansijskih resursa civilnog sektora. Otvara se pitanje održivost sistema podrške u situacijama smanjenih kapaciteta ili krize civilnog sektora, imajući u vidu njegovu važnost u pružanju usluga, a ne postojanja dugoročnih intervencija u okviru javnog sektora.

U završnoj analizi disertacije ističe se: ova studija ima nekoliko ograničenja. Pre svega, istraživanje je sprovedeno na osnovu retrospektivne procene i perspektive profesionalaca i manjeg broja osoba sa iskustvom trgovine ljudima, a ne kroz direktno longitudinalno praćenje korisnika programa podrške. Zbog toga dobijeni nalazi predstavljaju procenu ishoda zasnovanu na iskustvima i percepcijama učesnika istraživanja, a ne neposredno merenje promena koje su se dogodile tokom vremena. Iako ovakav pristup omogućava dragocene uvide u funkcionisanje sistema podrške, on istovremeno može biti pod uticajem subjektivnih procena profesionalaca, čime se može povećati mogućnost greške u proceni i selektivnog prisećanja ispitanika. Veća preciznost o ishodima programa podrške ostvarila bi se putem longitudinalne studije, koja bi pratila pokazatelje u svim aspektima opšte dobrobiti, tokom i nakon korišćenja programa podrške. Longitudinalne studije zahtevaju značajne resurse u pogledu vremena i sredstava, koje nije bilo moguće postići tokom sprovođenja ovog istraživanja.

U završnoj analizi disertacije ističe se: naredno ograničenje odnosi se na izazove stupanja u kontakt sa osobama sa iskustvom trgovine ljudima. Pristup osobama sa iskustvom trgovine ljudima je metodološki zahtevan, imajući u vidu osetljivost teme, bezbednosne rizike i ograničenu dostupnost potencijalnih ispitanika. Neretko osobe sa iskustvom trgovine ljudima menjaju mesto boravka, brojeve telefona, što utiče na uspostavljanje komunikacije i mogućnosti realizacije intervjua. Posledično, iskustva ispitanika ovog istraživanja ne mogu se smatrati reprezentativnim za sve osobe sa iskustvom trgovine ljudima koje koriste ili su koristile programe podrške.

U završnoj analizi disertacije ističe se: takođe, istraživanje nije omogućilo detaljnu analizu razlika između pojedinih kategorija osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Zbog ograničenog

broja ispitanika nije bilo moguće sistemski uporediti iskustva osoba sa iskustvom trgovine ljudima prema vrsti eksploatacije, migracionom status ili drugim karakteristikama koje mogu značajno uticati na proces socijalnog uključivanja.

U završnoj analizi disertacije ističe se: složenost samog koncepta socijalnog uključivanja predstavlja konceptualno ograničenje istraživanja. Socijalnog uključivanje je višedimenzionalan proces koji obuhvata različite aspekte dobrobiti, zbog toga nije moguće u potpunosti obuhvatiti sve dimenzije kroz jedinstveni istraživački dizajn niti sa potpunom sigurnošću utvrditi uzročno-posledične veze između pojedinih intervencija i ostvarenih ishoda. S obzirom na to da istraživanja ovog tipa u Republici Srbiji nedostaju, ne može se isključiti mogućnost da bi korišćeni indikator ishoda programa podrške, u odsustvu domaćeg referentnog okvira, mogli biti drugačije konceptualizovani ili operacionalizovani.

U završnoj analizi disertacije ističe se: jedno od ograničenja ovog istraživanja odnosi se na činjenicu da analizirani period obuhvata period od 2020. do 2023. godine, koji je jednim delom obeležen pandemijom Kovid-19 i njenim neposrednim društvenim posledicama. Budući da je pandemija predstavljala vanrednu okolnost, koja je uticala na funkcionisanje sistema socijalne zaštite, nije moguće u potpunosti razdvojiti ishode programa podrške od uticaja šireg društvenog konteksta. Posledično, pojedini nalazi mogu odražavati specifičnosti perioda pandemije, pre svega u domenu dostupnosti usluga.

U završnoj analizi disertacije ističe se: uprkos navedenim ograničenjima, istraživanje predstavlja jedan od retkih pokušaja da se u Republici Srbiji sistemski sagledaju karakteristike i ishodi programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Kombinovanjem kvantitativnih i kvalitativnih metoda, kao i uključivanjem perspektiva različitih aktera sistema zaštite, ostvarena je metodološka triangulacija podataka koja doprinosi pouzdanijem i sveobuhvatnijem razumevanju istraživanog fenomena. Dobijeni nalazi, stoga, predstavljaju značajan doprinos razvoju naučnih saznanja i mogu poslužiti kao osnova za buduća istraživanja i unapređenje politika i praksi podrške osobama sa iskustvom trgovine ljudima.

U završnoj analizi disertacije ističe se: istraživanje o ishodima programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima je jedno od prvih istraživanja u Republici Srbiji koje ispituje ishode intervencija, kao i faktore koji utiču na njihovo ostvarivanje. Mešoviti istraživački dizajn koji kombinuje i kvantitativne i kvalitativne metode istraživanja, omogućava da se stekne uvid u osnove karakteristike i ishode koje programi podrške imaju na proces socijalnog uključivanja osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Kroz prizmu ekološke perspektive i ekosistemskog modela, istraživanje je omogućilo sagledavanje socijalnog uključivanja kao

dinamičnog i višedimenzionalnog procesa koji se oblikuje interakcijom individualnih, porodičnih, organizacionih i društvenih faktora.

U završnoj analizi disertacije ističe se: nalazi istraživanja upućuju da postojeći sistem podrške poseduje kapacitete za pružanje kriznih intervencija i inicijalne stabilizacije osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Postojeći programi podrške uspešno odgovaraju na osnovne potrebe osoba sa iskustvom trgovine ljudima kroz obezbeđivanje smeštaja, zdravstvene zaštite, psihosocijalne podrške i ostvarivanja osnovnih prava. Na taj način se stvaraju osnovni uslovi za početak procesa oporavka i socijalnog uključivanja, dok su intervencije usmerene na dugoročan oporavak i socijalno uključivanje manje razvijene. Postojeći model programa podrške dodatno karakteriše: ograničena dostupnost specijalizovanih programa podrške, nedovoljna institucionalizacija dugoročnih usluga, fragmentisanost sistema i nedostatak održivih modela finansiranja, što predstavlja izazove koji utiču na kontinuitet podrške i održivosti postignutih ishoda.

U završnoj analizi disertacije ističe se: posmatrajući ishode programa podrške socijalnom uključivanju osoba sa iskustvom trgovine ljudima u različitim domenima, nalazi istraživanja pokazuju da se ostvaruju pozitivni ishod, ali da su oni neravnomerno raspoređeni između različitih dimenzija dobrobiti i različitih faza oporavka. Rezultati potvrđuju da se najveći efekti intervencija ostvaruju u periodu neposredno nakon izlaska iz eksploatacije tj. krizne faze u domenima: obezbeđivanje sigurnog smeštaja, hitne zdravstvene zaštite, psihološke podrške i ostvarivanja osnovnih prava.

U završnoj analizi disertacije ističe se: međutim, analiza rezultata pokazuje da uspešni ishodi programa nisu jednako izraženi u oblastima koje predstavljaju ključne pokazatelje dugoročnog socijalnog uključivanja. U fazi prelaska iz krizne faze ka samostalnom funkcionisanju postaju vidljiva ograničenja postojećeg sistema podrške. Rezultati pokazuju da značajan broj osoba ne uspeva da održi kontinuitet korišćenja usluga ili da ostvari stabilne ishode u oblastima koje zahtevaju dugoročnu podršku, poput ekonomskog osnaživanja, održivog stanovanja, obrazovanja i pune socijalne uključenosti.

U završnoj analizi disertacije ističe se: u kontekstu praćenja ishoda programa podrške važno je da ukažemo na rezultate koji prikazuju njihovu polarizaciju. Sa jedne strane, deo osoba sa iskustvom trgovine ljudima ostvaruje napredak u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, samostalnog stambenovanja i razvoja lične autonomije. Sa druge strane, značajan broj osoba sa iskustvom trgovine ljudima ostaje izvan ovih pozitivnih tokova ili ostvaruje samo delimične pomake. Postojeća distribucija ishoda pokazuje da programi podrške ne proizvode jedinstvene

ishode kod svih korisnika, već da oni zavise od složene interakcije individualnih karakteristika, raspoloživih resursa i dostupnosti kontinuirane podrške.

U završnoj analizi disertacije ističe se: nalazi istraživanja sugerišu da postojeći sistem podrške dovodi do “selektivnog uspeha intervencija”, što znači da osobe koje uspeju da ostanu uključene u programe podrške tokom dužeg vremenskog perioda ostvaruju značajne pomake u različitim oblastima života. Nasuprot tome, osobe sa kompleksnijim traumatskim iskustvima, izraženijim psihološkim teškoćama, slabijom socijalnom mrežom podrške ili nepovoljnim socio-ekonomskim položajem češće ostaju van ili izlaze iz sistema, što dovodi do ograničenih ishoda programa podrške. Ovaj obrazac ukazuje na potrebu za dodatnim razumevanjem faktora koji doprinose zadržavanju korisnika u programima podrške.

U završnoj analizi disertacije ističe se: rezultati istraživanja pokazuju da su najslabiji ishodi u oblasti ekonomskog osnaživanja. Iako kod osoba postoji motivacija za rad i želja za ekonomskom samostalnošću, konkretni ishodi u vidu zaposlenja i održive ekonomske sigurnosti ostaju ograničeni. Nalazi ukazuju na jaz koji postoji između osnaživanja kao cilja intervencija i mogućnosti njegove realizacije u postojećem društveno-ekonomskom kontekstu. Stoga se može zaključiti da programi podrške uspešnije razvijaju lične kapacitete osoba sa iskustvom trgovine ljudima tj. njihovu spremnost za uključivanje na tržište rada, nego što kreiraju uslove za stvarno uključivanje i dugoročno zaposlenje.

U završnoj analizi disertacije ističe se: održivost ishoda programa podrške se može postaviti kao osnovni sistemski izazov. Iako rezultati istraživanja pokazuju pozitivne promene kod korisnika u zadovoljenju osnovnih potreba, istovremeno ukazuju da sistem nema dovoljno razvijene mehanizme za dugoročno praćenje i podršku nakon formalnih intervencija. Zbog toga ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri se postignuti ishodi održavaju tokom vremena i da li se mogu smatrati trajnim promenama u kvalitetu života osoba sa iskustvom trgovine ljudima?

U završnoj analizi disertacije ističe se: ishodi programa podrške ne mogu se objasniti isključivo kvalitetom pojedinačnih intervencija. Oni predstavljaju rezultat interakcija između ličnih kapaciteta osobe, dostupnosti porodične i socijalne podrške, institucionalnih resursa i širih društvenih okolnosti. Upravo zbog toga uspeh programa podrške treba posmatrati ne kao proizvod izolovanih usluga, već kao rezultat funkcionisanja celog sistema podrške.

U završnoj analizi disertacije ističe se: takođe, uspešnost programa ne može se procenjivati isključivo brojem pruženih usluga ili brojem osoba uključenih u programe podrške. Pokazatelji uspeha treba da budu održive promene u kvalitetu života, povećanje autonomije, smanjenje rizika od viktimizacije, jačanje socijalne uključenosti i sposobnost osoba sa iskustvom trgovine ljudima da samostalno funkcionišu u zajednici. U tom smislu, rezultati istraživanja potvrđuju da

programi podrške predstavljaju važan mehanizam oporavka osoba sa iskustvom trgovine ljudima, ali istovremeno ukazuju da je ostvarivanje održivih i ravnomerno raspoređenih ishoda neophodno dalje unapređenje sistemskih kapaciteta i razvoj dugoročnih modela podrške, kao i postprogramskih intervencija.

U završnoj analizi disertacije ističe se: rezultati istraživanja potvrđuju da organizacija civilnog društva ima ključnu ulogu u obezbeđivanju kontinuirane i dugoročne podrške osoba sa iskustvom trgovine ljudima. Ipak, ona je fokusirana prvobitno na glavni grad, čime se javlja nedovoljna teritorijalna pokrivenost, što može dovesti do nedostupnosti usluge osobama iz ruralnih područja. Fleksibilnost, prilagodljivost i individualizacija intervencija organizacija civilnog društva potrebama osoba sa iskustvom trgovine ljudima, predstavlja prednost u odnosu na formalni institucionalni sistem. Istovremeno, oslanjanje isključivo na organizacije civilnog društva otvara pitanje održivosti postojećeg modela podrške, imajući u vidu da se aktivnosti civilnog sektora projektno finansiraju u vremenski ograničenom trajanju.

U završnoj analizi disertacije ističe se: nalazi istraživanja ukazuju da dostupnost i korišćenje programa podrške nisu jednaki za sve osobe sa iskustvom trgovine ljudima, već mogu biti uslovljeni polnim, rodnim, etničkim i migracionim karakteristikama. Iako Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o strancima i Zakon o azilu prepoznaju žrtve trgovine ljudima kao posebno osetljivu kategoriju koja treba da ima olakšan pristup pravima i uslugama, u praksi neretko dolazi do nejednakosti u pristupu uslugama, po osnovu polnog i rodnog identiteta, ali i građansko-pravnog statusa. Postojeći način funkcionisanja sistema podrške ukazuje na ograničen domet univerzalističkog pristupa u pružanju usluga i naglašava potrebu za razvojem diferenciranih, inkluzivnih i kontekstualno prilagođenih modela podrške. U suprotnom, postoji rizik da postojeći sistem, uprkos formalnom uspostavljenom mehanizmu zaštite, reprodukuje postojeće društvene nejednakosti i ograničava mogućnost oporavka i socijalnog uključivanja najranjivijih grupa osoba sa iskustvom trgovine ljudima.

U završnoj analizi disertacije ističe se: istraživanje je potvrdilo da porodična podrška, lični kapaciteti osoba sa iskustvom trgovine ljudima, kvalitetna profesionalna podrška i mogućnosti ekonomskog osnaživanja predstavljaju ključne protektivne faktore u procesu oporavka. Istovremeno, prethodna traumatska iskustva, narušeni porodični odnosi, ekonomska nesigurnost, diskriminacija i fragmentisanost sistema podrške identifikovani su kao značajni faktori rizika koji mogu otežati socijalno uključivanje.

X OSTVARENI REZULTATI I NAUČNI DOPRINOS

Prvi doprinos disertacije ogleda se u sistematskom istraživanju ishoda programa podrške u domaćem kontekstu, u kojem je literatura češće usmerena na pravni okvir, identifikaciju i neposrednu zaštitu nego na održivost promena u životu korisnika. Kandidatkinja uspostavlja analitičku razliku između postojanja programa, obuhvata korisnika i stvarnih ishoda.

Drugi doprinos predstavlja višedimenzionalna operacionalizacija socijalnog uključivanja. Povezivanjem sigurnosti, zdravlja, obrazovanja, ekonomskog položaja, porodičnih odnosa i autonomije izbegava se redukovanje složenog procesa na jedan administrativni indikator. Takav pristup omogućava da se uoči istovremeni napredak u pojedinim domenima i stagnacija u drugim.

Treći doprinos predstavlja metodološka triangulacija. Administrativni podaci pružalaca usluga, procene profesionalaca, fokus grupe i studije slučaja dopunjuju se i omogućavaju objašnjenje razlika između formalno evidentiranih ishoda i iskustva korisnika. Posebna vrednost nalazi se u uključivanju perspektive osoba sa iskustvom trgovine ljudima, uprkos objektivnim teškoćama njihovog regrutovanja.

Četvrti doprinos predstavlja identifikovanje jaza između krizne zaštite i dugoročnog socijalnog uključivanja. Sistem pokazuje veći kapacitet u obezbeđivanju sigurnosti i inicijalne stabilizacije nego u omogućavanju održivog stanovanja, završetka obrazovanja i ekonomske nezavisnosti. Ovaj nalaz ima neposredne implikacije za način definisanja ciljeva programa i pokazatelja njihove uspešnosti.

Peti doprinos odnosi se na empirijsko razjašnjenje komplementarnih uloga javnog i civilnog sektora i ograničenja modela u kojem dugoročne usluge u značajnoj meri zavise od projektno finansiranih organizacija. Disertacija pokazuje da kontinuitet podrške zahteva stabilne finansijske i institucionalne aranžmane, kao i funkcionalnu koordinaciju aktera.

Šesti doprinos ogleda se u identifikovanju protektivnih faktora i faktora rizika na različitim nivoima. Porodična podrška, kvalitetan profesionalni odnos i ekonomske mogućnosti mogu doprineti oporavku, ali njihovo dejstvo zavisi od konkretnog konteksta. Ekonomska nesigurnost, diskriminacija, fragmentisanost usluga i nestabilno stanovanje predstavljaju prepreke koje pojedinačna intervencija ne može samostalno ukloniti.

Praktični značaj istraživanja ogleda se u osnovi za razvoj standardizovanog praćenja ishoda, longitudinalne evaluacije, podrške pri zapošljavanju i održivom stanovanju, dostupnijih usluga mentalnog zdravlja i jasnijeg povezivanja javnog i civilnog sektora. Posebno je važan zahtev da

se uspeh procenjuje na osnovu održivih promena u kvalitetu života, a ne samo broja pruženih usluga.

ZAKLJUČAK I PREDLOG

Na osnovu prikazane analize može se zaključiti da doktorska disertacija Milice Glišić „Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji“ predstavlja samostalan, celovit i metodološki utemeljen naučnoistraživački rad. Kandidatkinja je teorijski obrazložila složen koncept socijalnog uključivanja, razvila odgovarajući empirijski pristup i prikupila raznovrsnu građu koja omogućava analizu ishoda programa iz više perspektiva.

Najznačajniji rezultat rada predstavlja pokazivanje da pozitivni ishodi nisu jednako raspoređeni po domenima i fazama podrške: neposredna zaštita i stabilizacija razvijeni su od mehanizama dugoročnog ekonomskog, stambenog i socijalnog osamostaljivanja. Različite uloge javnog i civilnog sektora, kao i identifikovani faktori rizika i protektivni faktori, dodatno osvetljavaju sistemske pretpostavke održivog oporavka.

Posebnu vrednost predstavljaju metodološka triangulacija i etički odgovoran pristup istraživanju sa vulnerabilnom populacijom. Ograničenja, naročito retrospektivna priroda dela podataka, mali broj studija slučaja i odsustvo longitudinalnog praćenja, jasno su razmotrena i ne dovode u pitanje doprinos rada, ali zahtevaju odgovarajući oprez pri generalizaciji i uzročnom tumačenju.

Na osnovu svega navedenog, predlaže se Nastavno-naučnom veću Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu da prihvati Referat o pregledu i oceni doktorske disertacije „Ishodi programa podrške socijalnom uključivanju žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji“ kandidatkinje Milice Glišić, imenuje Komisiju za odbranu u istom sastavu i odobri javnu odbranu, uz sprovođenje dalje propisane univerzitetske procedure.

U Beogradu, 26.09.2026. godine

KOMISIJA ZA PREGLED I OCENU DOKTORSKE DISERTACIJE

prof. dr Natalija Perišić

prof. dr Sanja Čopić

doc. dr Bojana Pucarević